

УДК 94 (477) (092) : 821.161.2

ОБРАЗ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА У ПРАЦЯХ ОСИПА ГЕРМАЙЗЕ***В'ячеслав Гордієнко***

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Україна, 20300, м. Умань, вул. Садова, 2
e-mail: liskovets62@gmail.com

Галина Гордієнко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Україна, 20300, м. Умань, вул. Садова, 2
e-mail: gordienko88@mail.ru

Образ Тараса Шевченка є одним із найважливіших компонентів нашої колективної пам'яті. У переломні епохи життя нашого народу актуальність особистості Кобзаря зростає. У такі періоди творчість поета набуває особливого звучання, а його постать приковує уважні погляди науковців. Ще недавно, у тривожні дні березня 2014 р. ми відзначали 200-річчя поета та пережили унікальні відчуття гордості його величчю і здивування від здійснення багатьох його пророцтв. Відбувся сплеск переосмислення місця та значення поета у нашому духовному житті.

Нові інтерпретації образу Тараса Шевченка з'явилися й у переломні післяреволюційні 20-ті роки ХХ ст. у радянській Україні. Спробу нового осмислення постаті національного поета здійснив відомий історик та археограф Осип Гермайзе, який належить до когорти представників українського «Розстріляного Відродження». Сьогодні його праці, присвячені Шевченкові, набувають особливої актуальності.

Досліджень, в яких би всебічно вивчався О. Гермайзе – науковець та український патріот, на сьогодні є обмаль. І практично відсутні роботи, в яких би йшлося про висвітлення істориком постаті Тараса Шевченка. Вперше загальну характеристику наукового доробку О. Гермайзе, як українського історика, подав О. Оглоблин [1]. Низка сучасних українських істориків, зокрема С. Водотика [2-4], Г. Маслійчук [5], Є. Складенко [6] вивчили важливі аспекти наукової творчості О. Гермайзе, передусім, як історика-марксиста й одного з організаторів української історичної науки. Чимало уваги у своїх

працях вказані автори приділили аналізові методологічних і методичних засад відомого історика. Результати досліджень цих науковців дають можливість збагнути умови формування образу Кобзаря в уяві О. Гермайзе.

Шевченкіана в особі О. Гермайзе, представника історичної школи Михайла Грушевського, здобула вдумливого й об'єктивного дослідника. Образ національного поета формувався у нього під впливом нелегальної революційної роботи у Києві. Майбутній історик брав активну участь у діяльності Української соціал-демократичної робітничої партії, водночас навчаючись на історичному факультеті Київського університету. У дореволюційні роки він неодноразово для української молоді організував проведення Шевченківських роковин. Після поразки Української національно-демократичної революції, у радянській дійсності О. Гермайзе доклав багато зусиль для розвитку української історичної науки. За рекомендаціями М. Грушевського він обіймав посади секретаря історичної секції ВУАН, а також керівника секції методології та соціологічного обґрунтування історії науково-дослідної кафедри історії України й інші [4, с. 104].

Це був суперечливий період відносної інтелектуальної свободи та початку становлення тоталітарної радянської системи. У рамках новітньої потужної національно-державницької течії української історіографії утверджуються та плідно розвиваються неонародницько-соціологічний напрям, соціально-економічний напрям, марксистський [2, с. 227-228]. У межах кожного з напрямів виділяються історичні школи на чолі з відомими

ми науковцями: М. Грушевським, Д. Багалієм, М. Яворським, М. Слабченком. О. Гермайзе, працюючи безпосередньо під керівництвом М. Грушевського, належав до українського відгалуження марксистської історіографії, яке істотно відрізнялося від ортодоксально-радянського напрямку марксистської історичної науки.

В умовах тимчасової лібералізації радянського режиму й «українізації» відбувалося наукове і творче самовизначення представників українського інтелектуального середовища. Своєрідним маркером, який окреслював позицію інтелектуала у радянській Україні, була інтерпретація творчості й особистості Тараса Шевченка. Отож, науковий інтерес представляє те, як О. Гермайзе сприймав постать народного поета в умовах, які настали після поразки української національно-демократичної революції й утвердження радянського режиму. Крім цього, важливо встановити – як науковець визначає місце Кобзаря у новій радянській дійсності, використовуючи категорії та поняття марксистської історичної соціології. Варта дослідницької уваги й українська специфіка марксистського аналізу важливого соціокультурного явища, яка є властивою для неортодоксального історика-марксиста О. Гермайзе.

Для вирішення вищезначених наукових завдань ми проаналізуємо кілька робіт О. Гермайзе, присвячені Тарасові Шевченку, які були опубліковані у 1924-1926 рр. [7-11]. Серед них особливе місце займає вступна стаття історика до збірки «Нелегальні Шевченківські відозви» [8]. Цікавим є також його критичний аналіз книги відомого політичного діяча радянської України та представника ортодоксально-радянської версії марксизму Андрія Річицького «Тарас Шевченко в світлі епохи» [12]. Рецензія О. Гермайзе на цю роботу називається «Нові непорозуміння з Шевченком» [9].

Як науковець О. Гермайзе сформувався під впливом М. Грушевського. У цьому контексті цікавим є погляд маститого історика на Тараса Шевченка, який він виразив у вступній статті до першого числа журналу «Україна» з приводу Тарасових роковин. Ця невелика за обсягом робота важлива для нас тим, що у ній науковець подає своє бачення постаті Шевченка вперше після повернення

з еміграції в умовах тодішньої радянської дійсності. М. Грушевський зокрема зазначав, що Шевченко з початку ХХ ст. став пророком і вождем, будителем творчої енергії «нового колективу – Робочого Народу України» та називає поета «Революційним Вістуном». Крім цього, автор вважав, що «Заповіт» Тараса, написаний у Переяславі, «де накладалися, двісті літ перед тим, царські кайдани на Україну...» [13] виконаний лише частково. М. Грушевський виразив упевненість, що заклик Кобзаря до розбудови «нової вільної сім'ї» залишатиметься імперативом, який стимулюватиме активність всіх українців задля його виконання. Отож, як бачимо, історик-академік доволі сміливо й однозначно заявляв, що не всі мрії та сподівання Тараса Шевченка здійснилися у новій, радянській Україні, хоча і не увиразнює своєї думки.

Свій образ Шевченка О. Гермайзе, як науковець-історик, у вступній статті до публікації Шевченківських відозв вибудовує за допомогою аналізу основ суспільного життя, в якому виник феномен поета та борця. Дослідник вказує на те, що творчість Шевченка від моменту публікації «Кобзаря» стала об'єднуючим осередком, довкола якого гуртувалися громадські діячі та групи, що представляли різні соціальні верстви українського народу. Лейтмотивом творчості Шевченка, на думку О. Гермайзе, є «протест» проти кріпацтва, або «анархістичне бунтарство». Науковець підкреслює, що соціальний діапазон прихильників поетового «протесту» був настільки обширним, що у ньому поміщалися протилежні за світоглядними принципами та навіть ворожі одна до одної громади. Історик підкреслює: «Гасло негайного знесення кріпацтва в однаковій мірі було зв'язане з бунтарством селянина, лібералізмом культурного поміщика-вільнодумця і опозиціонера свого часу, нарешті з поступовою та демократичною буржуазією, що допіру народжувалася» [8, с. 5].

Визначаючи генезу світогляду поета, історик застосовує марксистський аналіз епохи, на яку припадає активна діяльність Шевченка – 40-60-і рр. ХІХ ст. О. Гермайзе називає цю епоху «переломною». Упродовж цього двадцятиліття, стверджує дослідник, на українських землях відбувається повільний, але неухильний перехід від дворянсько-

кріпацького суспільного ладу до капіталістичного. Він, зокрема зазначає: «Вузким і слабосилим струмочком вливається капіталізм в економічне життя хліборобської переважно України, але цей струмочок що-раз збільшується і кріпацька система сільського господарства мусить пристосовуватися до нових економічних відносин, сама почуває себе безсилою і гине, переможена новими умовами продукції» [8, с. 3-4].

Серед провідних рис шевченкового генію О. Гермайзе виділяє бунтарський дух. З допомогою категорій економічного аналізу історик намагається виявити його походження. У критичній рецензії на працю А. Річицького «Тарас Шевченко в світлі епохи», закидаючи авторові на неглибокий аналіз господарського життя на українських землях шевченкової доби, історик вказує на необхідність залучення до аналізу обширного статистичного матеріалу, зокрема матеріалів тритомного видання Фундуклея «Статистическое описание Киевской губернии». Він наголошує: «Коли хочеш спізнати ідеологію людини, мусиш добре вивчити економічну і класову кон'юнктуру епохи» [9]. Постулювання прямого зв'язку між економічним середовищем та ідеологічними переконаннями особистості свідчить про певне «спрощення» історичного процесу науковцем О. Гермайзе. Зокрема, про це зауважує сучасний дослідник С. Водотика [2, с. 227-228].

Шукаючи витоки Шевченкового стихійного протесту проти гнітючої дійсності середини XIX ст., О. Гермайзе вважає за необхідне аналізувати феномен кріпацтва та боротьбу проти нього українського селянства. Так, історик критикує А. Річицького за те, що той у книзі про Шевченка переповідає інформацію про антикріпосницькі селянські повстання у Росії, але нічого не знає про відому «Київську козаччину» 1855 р. О. Гермайзе наголошує: «Київська козаччина» була унікальним селянським рухом, в якому поєдналися «...старі спомини кріпацького українського населення про козаччину та гайдамацькі рухи із новим укладом життя і протестом проти нього» [9].

У статті про книгу А. Річицького О. Гермайзе подає аналіз соціально-класової структури і політичних угруповань на Пра-

вобережній Україні, а також їх вплив на становлення шевченкового світогляду. Зокрема, він окремо виділяє верству польських поміщиків, які втратили політичну владу, але ще зберегли за собою «економічне панування». О. Гермайзе зазначає вплив на молодого Шевченка романтичної «української школи», яка стала результатом творчості представників нижчої верстви польської шляхти. Автор нагадує А. Річицькому і про поляків-«хлопоманів» – явище шляхетського народництва на українській національній основі, без якого неможливо у всій повноті відтворити соціальне середовище, в якому формувалася Тарас Шевченко як особистість. Гостротою вирізняється характеристика О. Гермайзе особливої соціальної верстви, яка істотно впливала на суспільні процеси в Україні у середині XIX ст. – російської бюрократії та нового бюрократично-російського поміщництва, яке замінило собою репресовану польську шляхту на конфіскованих царським урядом земельних маєтках. Ця верства, за визначенням О. Гермайзе, проводила «...заборчу, хижацьку, бездушничовницьку, солдатсько-обрусительну політику на Україні» [9]. Історик зазначав, що саме у часи урядування на Київщині генерал-губернатора Бібікова (1837-1853) в українській соціальній реальності виник особливий російський націоналізм, провідниками якого стали редактори (Віт. та В. Шульгіни) й автори видання «Кіевлянин». О. Гермайзе закидає А. Річицькому ігнорування цього фактора під час аналізу процесу формування шевченкового протесту проти імперського гноблення.

Продовжуючи соціологічний аналіз, О. Гермайзе виділяє українське селянство як найважливішу соціальну спільноту, без якої неможливо уявити формування світогляду Тараса Шевченка, водночас підкреслюючи, що спроби української інтелігенції «ідеологічно спертися» на цю масу ускладнюються через наявність соціальних і національних суперечностей цієї епохи. Історик знаходить у творчості Шевченка «роздвоєність». Якщо бунтарство поета сприймається дослідником як органічна творча інтерпретація настроїв закріпаченого українського селянства, з якого сам поет вийшов, то його прихильність до ліберально-демократичних ідей трактується

як щось невластиве йому, те, що має інше соціальне походження. Поміщики-українці, під впливом образів «Історії русів» були носіями ліберально-демократичних настроїв, зазначає О. Гермайзе. Він підкреслює, що середовище українського освіченого дворянства було соціально чужим Шевченкові і поет часто спрямовував свій сарказм проти так званих «ліберальних «мочемордів». Негативними конотаціями супроводжуються у тексті О. Гермайзе зауваження про слов'янофільство Тараса. Історик наголошує – «мрійницьке слов'янофільство» за революційною фразеологією ховало консервативні тенденції [8, с. 7].

На особливу увагу заслуговують міркування О. Гермайзе про ставлення Шевченка до «національної справи». Тут він теж бачить «роздвоєність» поета через його селянське походження та перебування у середовищі тодішньої української інтелігенції. Для кращого осмислення позиції Шевченка у цьому питанні О. Гермайзе намагається розкрити зміст селянського уявлення про «національну боротьбу». На його думку, «національна боротьба» українських селян не могла бути відділена від боротьби за соціальне визволення. Тут варто зазначити, що дослідник уникає чіткого артикулювання, що ж означає «національна боротьба» загалом: чи це боротьба за власну державу, чи це боротьба за національно-культурну автономію, чи тільки боротьба за право говорити рідною мовою.

Іншою групою українства, яка була у шевченкову епоху пов'язана з національним рухом, О. Гермайзе називає «дрібних, хуторянського типу поміщиків» і тодішню інтелігенцію – «професорів, педагогів, літераторів». Дослідник особливо наголошує на тому, що ця група ніколи не була близькою до «економічного життя», що й наклало свій відбиток на сам процес національно-культурного відродження першої половини XIX ст. Через віддаленість від «економічного життя» ідея національного відродження для вказаної спільноти українства – «це ідея політичного і соціального безсилля, оповитого мрійливим бажанням забути в замилюванні колишнім та рештками його в сучасному» [8, с. 8]. З тексту О. Гермайзе важко збагнути, по-перше, що означає «віддаленість

від економічного життя», по-друге, чому, власне ця обставина зумовлює «політичне і соціальне безсилля», по-третє, чому любов до минулого свого народу є засобом втечі від неприглядної дійсності. Автор робить висновки про те, що «націоналізм Шевченка» перебуває десь між селянськими уявленнями про національну боротьбу та «ідеєю політичного і соціального безсилля». Можна припустити, що ці неясні формули використані О. Гермайзе задля того, щоб затушувати виразні заклики Кобзаря до політичного визволення українського народу та зберегти своє наукове ім'я в рамках марксистської ортодоксії.

Образ Шевченка в інтерпретації історика-марксиста О. Гермайзе набуває чіткішого окреслення в одній короткій рецензії на книгу західноукраїнського інтелектуала проф. Юліана Охримовича «Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX ст.» [14]. У цій роботі автор доводить, що Шевченко є «пророк політичного визволення України». Автор рецензії намагається розкритикувати Ю. Охримовича за те, що той використовує Шевченка для підтвердження своєї «політичної думки політичного самостійництва, такого характерного для деяких кол українського суспільства, особливо галицького під час імперіялістичної війни. Цією тенденцією одгонить і штучна схема розвитку політичної думки на Україні: самостійництво в Шевченка – галицьке самостійництво – самостійництво революційної молоді тої доби, коли писав свою книжку Охримович» [9]. О. Гермайзе заперечує можливість зв'язку між образом вільної України у творчості поета й ідеєю самостійної держави, яка утвердилася не тільки серед галицьких політиків, але й серед революційної молоді початку XX ст. Безсумнівною є негативна конотація терміну «самостійництво». Цей термін поширили більшовики як елемент ідеологічної боротьби з вождями Української Народної Республіки – соціал-демократами й есерами. Використання ідеологічних кліше російських більшовиків у науковому тексті у новій радянській дійсності у момент написання статті О. Гермайзе вже стало обов'язковим ритуалом і вагомими захисним засобом для авторів.

Таким чином, для О. Гермайзе Тарас Ше-

вченко – це передусім бунтар і провісник соціальної революції. Генезу бунтарства, як провідної риси поета, дослідник пов'язував зі стихією селянського протесту, в якому ви-зрівав шевченків геній. На відміну від свого вчителя М. Грушевського, який у завуальованій формі, навіть перебуваючи у радянській Україні, вказував на значно більший обсяг тарасового соціально-політичного ідеалу, О. Гермайзе не наважується його розкрити, чітко відмежовуючи образ Тараса Шевченка від прагнення політичного суверенітету України. Історик повністю відкидає, або за-тушовує національно-визвольні, антиімпер-ські аспекти творчості поета.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956 / Оглоблин Олександр. – К., 2003. – 254 с.
2. Водотика С.Г. Исторична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: монографія / Сергій Водотика. – Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2006. – С. 227-228.
3. Водотика С.Г. О.Ю. Гермайзе / С.Г. Водотика, В.Ф. Кондрашов. // УДЖ. – 1992. – № 12. – С. 80-81.
4. Водотика С.Г. Творча спадщина визнаного україно-знавця. До 100-річчя з дня народження О. Гермайзе /

С.Г. Водотика, І.Д. Мазур // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 104-112.

5. Маслійчук В. Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань / Володимир Маслійчук // Україна модерна (Марксизм на сході Європи). – Ч. 14 (3). – К., 2009. – С. 63-77.

6. Складенко Є.М. У сфабрикованій справі «СВУ» (Й.Ю. Гермайзе) / Є.М. Складенко // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К.: Рідний край, 1991 – 480 с.

7. Гермайзе О.Ю. З минулого Шевченкового села / Осип Ю. Гермайзе // Записки Київського Інституту Народної Освіти (КІНО). – К., 1926. – Т. 1. – С. 54-61.

8. Гермайзе О.Ю. Нелегальні Шевченківські відозви / Осип Ю. Гермайзе // Нелегальні відозви з нагоди Шевченківських роковин. – К.: Державне видавництво України, 1925. – С. 3-38.

9. Гермайзе О.Ю. Нові непорозуміння з Шевченком / Осип Ю. Гермайзе // Україна. – 1925. – № 1-2. – С. 170-179.

10. Гермайзе О.Ю. Шевченко та його епоха / Осип Ю. Гермайзе // Більшовик. – 1925. – № 57.

11. Гермайзе Й. Шевченківська демонстрація в Києві р. 1914 / Йосип Гермайзе // Червоний шлях (Харків). – 1924. – № 3. – С. 121-147.

12. Річицький А. Тарас Шевченко в світлі епохи (Публіцистична розвідка) / Андрій Річицький. – Харків – Берлін – Нью-Йорк: «Космос» Україно-американське видавниче т-во, 1923. – 196 с.

13. Грушевський М.С. В шістдесят чверті Шевченкові роковини / М.С. Грушевський. // Україна. – 1925. – № 1-2. – С. 3-5.

14. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки / Ю. Охримович. – Львів, 1922. – 112 с.

Гордієнко В'ячеслав, Гордієнко Галина *Образ Тараса Шевченка у працях Осипа Гермайзе*

У статті проаналізовано уявлення українського історика-марксиста О. Гермайзе про особистість Тараса Шевченка. Досліджено застосування істориком категорій марксистської історичної соціології для встановлення визначальних рис світогляду національного поета. Виявлено способи, які застосовує науковець для висвітлення генези соціального протесту Тараса Шевченка. Охарактеризовано специфіку інтерпретації істориком національно-визвольних ідей у творчості Кобзаря.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Осип Гермайзе, світогляд, українська історична наука, марксизм, соціальний протест, ліберально-демократичні погляди

Гордиенко Вячеслав, Гордиенко Галина *Образ Тараса Шевченко в трудах Осипа Гермайзе*

В статье проанализированы представления украинского историка-марксиста О. Гермайзе о личности Тараса Шевченко. Исследовано использование историком категорий марксистской исторической социологии для определения обуславливающих черт мировоззрения национального поэта. Выявлены способы, которые использует ученый для освещения генезиса социального протеста Тараса Шевченко. Охарактеризовано специфику интерпретации историком национально-освободительных идей в творчестве Кобзаря.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, Осип Гермайзе, мировоззрение, украинская историческая наука, марксизм, социальный протест, либерально-демократические взгляды

Hordiyenko Vyacheslav, Hordiyenko Galina *Shevchenko's image in the works of Osip Hermaize*

In this article the idea of Ukrainian Marxist historian O. Hermaize of Taras Shevchenko's personality is analyzed. The circumstances of attracting Marxist historian's interest in poet's works and personality are highlighted. It is mentioned that O. Hermaize has taken active part in Ukrainian national liberation movement as a member of Ukrainian Social Democratic Workers' Party. It is pointed out that O. Hermaize has been among the organizers of Taras Shevchenko's anniversary, which has been banned by the tsarist government.

It emphasizes a close relation of O. Hermaize with outstanding Ukrainian historian Mykhailo Hrushevsky – O. Hermaize's pupil and companion, who has belonged to the Marxist trend of Ukrainian historiography. In this article the technique of the use by historian of Marxist approach is shown to determine essential traits of Taras Shevchenko's personality. The leading poet's trait O. Hermaize supposes rebellion. The historian reveals the origin of Shevchenko's anti-serfdom protest, pointing to its connection to peasant struggle with social oppression. At the same time, the liberal-

democratic poet's views scholar estimates as outlandish and unusual for him.

It is investigated the use of categories of Marxist historical sociology by the historian for the analysis of social surroundings in which Taras Shevchenko's personality formation has been taking place. O. Hermaize shows the relation between economic phenomena and social changes on Ukrainian territory in the middle of the XIX century. The leading economical tendency of this period the historian considers the penetration of capitalism in agriculture, which has affected the social structure of the Ukrainian society of that time. O. Hermaize reveals the influence of different social classes – educated Polish nobility, Ukrainian landowners, the representatives of the intellectuals on the formation of Taras Shevchenko's views.

It is discovered the limits of orthodox Marxist O. Hermaize's interpretation of Taras Shevchenko's ideas of national liberation struggle. The historian point out to the poet's «duality» because of his peasant origin and his staying in strange for him social surroundings of Ukrainian intelligentsia. Poet's sympathy for Slavophile ideas is unfavourably estimated. O. Hermaize' strivings to dissociate Taras Shevchenko's image from the ideas of political sovereignty of the Ukrainian people are shown here. The historian stresses on the concept of «samostiynytstva» that is artificial and belongs to the West-politicians who try to assert their ideas through the authority of Taras Shevchenko.

In this article it is stated that the use by the historian Bolshevik ideological clichés «samostiynytstvo» has been caused by not only the need to separate the figure of Shevchenko from the national liberation movement, but also by the need to declare their Marxist orthodoxy. New Soviet reality in which O. Hermaize lived and worked made scientists stick to the appropriate ideological frameworks.

Keywords: *Taras Shevchenko, Osip Hermaize, outlook, Ukrainian historical science, Marxism, social protest, liberal-democratic views*

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 29.03.2016 р.